

Суретте сөзжасамдық анализатор *итмұрын* деген сөздің біріккен сөз екенін, аналитикалық тәсіл арқылы жасалғандығын сипаттап көрсетіп тұр. Қорыта келгенде, корпус мәтіндеріндегі сөздерге автоматты түрде сөзжасамдық белгіленімдер қоятын программа жасау ұлттық корпус құрастыруда үлкен бір нәтижелі көрсеткіштердің біріне жатады. Бұл лингвистикалық зерттеулерде сөзжасам мәселелерін зерттеуде таптырмас ақпараттық-анықтамалық құрал болады. Бұл сөзжасамдық белгіленім қою программасын 100 пайыздық шындықты көрсетеді деп айта алмаймыз. Өйткені тілімізде әсіресе қосымшалар арқылы жасалған сөздерде омоним құбылысы өте жиі кездеседі. Сондықтан келешекте әркез түзету, жақсарту жұмыстарын үзбей жүргізіп отыру қажет.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақ грамматикасы. – Алматы, 2002.

[2] Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998.

МРНТИ 16.21.43

Б.М.Сүйерқұл¹, А.Мурсал²

¹А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы»
кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен
білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты, Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕОНИМДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕРДІ ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аннотация: Қазіргі қазақ қоғамында қолданылып жүрген тілдік бірліктердің прагматикалық ерекшеліктерін ұлттық сарасана тұрғысынан қарастыру өзекті мәселе болып отыр. Осымен байланысты мақалада теонимдердің қатысуымен жасалған тұрақты сипат алған етістікті тіркестер діни таным мен тілдік сана сабақтастығы шеңберінде талданған. Авторлар қазіргі тілдік ұжымда жиі қолданылатын күрделі тілдік бірліктердің түпкі мәнін діни деректер негізінде ашуға тырысқан.

Тірек сөздер: теолингвистика, архетип, теоним, тілдік сана, діни таным

Б.М. Сүйерқұл¹, А. Мурсал²

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
док.филол.н., Алматы, Казахстан

²магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

ТЕОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКУЩИХ ПРОЦЕДУР С УЧАСТИЕМ НАВЫКОВ В СОВРЕ- МЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В настоящее время актуальным является изучение прагматических особенностей языковых единиц с точки зрения национального самосознания. В связи с этим статья посвящена анализу устойчивых глагольных словосочетаний, образованных с помощью теонимов, наиболее часто используемых в современном социуме. Авторами рассматривается генезис сложных устойчивых единиц на материале религиозных источников.

Ключевые слова: теолингвистика, архетип, теоним, языковое сознание, религиозное познание

В.М. Suyerku¹, А. Mursal²

¹Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

²2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes
on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy»
complex, Almaty, Kazakhstan

THEOLOGICAL ANALYSIS OF CURRENT PROCEDURES INVOLVING SKILLS IN MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. At present, it is actual to study the grammatical features of linguistic units with the point of view of national self-consciousness. In this connection, the article is devoted to the analysis of stable verbal word combinations formed with the help of the theonyms. Most often used in modern society. The authors consider the genesis of complex stable units on the basis of religious sources.

Keywords: theolinguistics, archetype, theonym, linguistic consciousness, religious cognition

Кіріспе. Адам қоршаған әлемді және өзін өзі саналы түрде өзгертетін процесс яки жеке тұлғаның немесе топтың әлеммен жасайтын өзара байланысы әрекет арқылы жүзеге асырылады. Іс-әрекет – адамның дүниемен қарым-қатынас тәсілі. Іс-әрекет барысында адам табиғатпен өзара әрекетте болып қана қоймайды, оны бірте-бірте өзінің материалдық және рухани мәдениетінің құрамына кіргізеді. Сыртқы дүниені өзгерту адамның өзін дамытуы үшін қажетті жағдай және алғышарт болып табылады. Міне, осыдан іс-әрекеттің қаншалықты маңызды екенін көре аламыз. Әрбір жасаған әрекетімізден жаратушыдан берекетін сұраймыз.

Тілімізде әрекетті танбалайтын белгілі бір сөздер тобы бар, яғни әрекет етістік арқылы жеткізіледі. Етістіктер құрамына қарай дара және күрделі болып екіге бөлінеді. Күрделі етістік құрамындағы сынарлар лексикалық мағынаның жасалуына бірдей қатысады, бір сөз қызметін атқарады. Көрнекті ғалым А.Ысқақов күрделі етістік құрамына құранды етістік, құрама етістік (жай күрделі етістік), тұрақты етістіктерді жатқызады [1:41].

Осы күрделі етістіктермен ұқсас құбылыстарға – аналитикалық етістіктер мен

көсемшелі сөз тіркестері жатады. Құранды етістік күрделі етістік пен құрлымы жағынан әр басқа болғанымен (бірі есім+етістік, екіншісі, етістік+етістік) аналитикалық тәсілмен жасалып, қимылды білдіруі жағынан ұштасып жатады [1:42].

Аналитикалық формалы етістіктерді де күрделі етістіктерден ажырату қиынға түспейді. Етістіктің аналитикалық формасы – грамматикалық құбылыс, ол сөз-жасамға жатпайды. Аналитикалық формада тұрған етістіктер екі бөлімнен тұрады: лексикалық мағына беретін негізгі морфема және грамматикалық мағына беретін көмекші морфема мен аналитикалық формант. Демек, аналитикалық формалы етістіктерді күрделі етістіктерден ажыратудағы негізгі критерий – лексикалық және грамматикалық мағыналарында.

Күрделі етістіктерде тұтас бір ғана лексикалық мағына болады да, қосымша грамматикалық мағына болмайды. Аналитикалық формалы етістіктерде лексикалық мағына жетекші (алдыңғы) сыңарда ғана болады да, екінші сыңар грамматикалық мағына үстейді [1:43]. Сондай-ақ «Күрделі етістік етістіктің барлық формаларымен түрленеді және оның құрамындағы көмекші етістіктер әртүрлі грамматикалық мағыналарды білдіреді. Күрделі етістік көсемше формаларымен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады да, соңғы сыңары көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді және етістіктің басқа формаларымен түрленетін конструктивтік қызмет атқарады» (М.И-КТГ етістік., 55 б). [2:136].

Біз бұл мақалада теонимдердің қатысуымен жасалатын, яғни бір сыңары абстрактылы есім (оның ішінде дінмен байланысты түсіндірілетін), екінші сыңары етістік болып келетін күрделі етістіктерді қарастырамыз.

Қазақтың рухани адамгершілік тәрбиесінде баланы отаншылдыққа, әдептілікке, ұқыптылыққа, мейірімділікке, табиғатты сүйуге, отбасын сыйлауға үйретудің маңызы зор екені мәлім. Оларға жалпыадамзаттық құндылықтардың мәнін түсіндіруде жанында жүрген адамдарды сыйлауға, қадірлеуге, түсінушілікпен, ізгілікпен қарауға, риясыз жақсылық жасауға баулуда, адамгершілік принциптерді ғұмыр бойы басшылыққа алатын тұлға ретінде қалыптастыру үшін жиі қолданылатын сөздер: «обал болады», «ұят болады», «сауап болады» және «жаман болады».

Бұлар – бірінші сыңары *обал*, *ұят*, *сауап*, *жаман* абстрактылы есімдерінің, екінші сыңары *бол* сөзінің қатысуымен жасалған діни мәнді тұрақты сипат күрделі етістіктер.

Обал мен сауап – мағынасы жағынан бір-біріне ұқсас ұғымдар. *Обал* лексемасы жақсы нәрсенің қадірін біл, болмаса түбінде оның зардабын тартасың деген ұғымды білдіреді. Оның қатысуымен жасалған тілдік қолданыстарда, міндетті түрде тыйым мағынасы актуалданады. Сондықтан *обалды* тыйым сөзі деп түсінген жөн. Мысалы:

Көк шөпті жұлма, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Ақты төкпе, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Ұяны бұзба, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Нанды баспа, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Құсты өлтірме, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Кісі ақысан жеме, ОБАЛ БОЛАДЫ т.б.

Сауап адамға жақсылық, табиғатқа қамқорлық жасау, өзіне де, өзгеге де екі дүниеде пайдалы болатын жақсы іс істеу дегенді білдіреді. *Сауап* сөзінің семантикалық аясында *жөн*, *шын*, *лайық* семалары өзектеледі. Ислам дінінде *сауап* –

жасалған игілікті іс үшін Алла тағала тарапынан берілетін сый. Кімде-кім ислам парыздары мен бұйрықтарын орындап, Алла разылығы үшін жақсылықтарға лайық істер атқарса, сауап жинайды, құдайдың шексіз мейірім шапағатын иеленеді. Діни таныммен астасқан тілдік санамызда орныққан осындай тұрақты бірліктер алынған көптеген аяттар адам баласын Аллаға сенуге, әрдайым күнәдан сақтанып, сауап жинауға шақырады. Сөзімізді діни дереккөздерден алынған үзінділермен дәйектейік: «Алланың құлдарының оянатын әрбір күні көктен екі періште түсіп, олардың бірі: «Я, Алла, Сенің жолыңда қайырымдылық етіп, садақа берушіге несібеңді арттыр» десе, екіншісі: «Я, Алла, сараңды опат қыл», – деп тілейді екен (Бұхари). Бұл – садақа беріп, өзгелерге жақсылық жасаған адамның ризығы артып, несібесі молаятқынының, өмірінің берекелі болатынының айқын дәлелі. Кейде жақсылық жасағысы келген кісінің қолын жоқтық байлайды, яғни қалтасынан ақша шығарып, өзгелерге садақа беруге мүмкіндігі болмай жатады. Біз әуел бастан-ақ жарты құрмамен болса да, өзімізді тозақ азабынан арашалап қалуға бұйырылғанбыз. Мұндай жағдайда не істеуге болады? Қалтамызды жұқартпай-ақ жақсылық жасап, сауап табудың жолдары бар ма? Шындығында, сауап тапқысы келген адам үшін игілікке апаратын жол өте көп екен. Қасиетті Құранда бұл туралы: «Қайырдан не істесендер де, күдіксіз, Алла оны біледі» («Бақара» сүресі, 215-аят), «Сонда кім заттың ең кішкентай бөлшегінің салмағындай жақсылық істеген болса, ол оны көреді» («Зилзала» сүресі, 7-аят) делінген [3, 2] ақпараттық-танымдық порталы. Осы тұста тіліміздегі *сауап* сөзінің семантикасы *садақа* теонимімен сабақтас екенін айта кеткеніміз жөн. Мысалы, төменде келтірілген хадис мәтіндеріндегі *садақа* сөзін *сауап* лексемасымен алмастырсақ, мағынасы елеулі өзгеріске ұшырай қоймайды.

1. *Жымшо да – садақа*. Пайғамбарымыз (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «Еш уақытта шарифаттың рұқсат еткенін елемеуші болма, керек десең, ол бауырыңды күлімдеп қарсы алу тұрғысынан болса да», – деп күлімдеудің де өмірде өзіндік маңызы бар екенін ескертіп кеткен. (Мұслим)

2. *Жолдан кедергіні алып тастау да – садақа*. Себебі, Пайғамбарымыз (с.ғ.с): «Мен Жәннәтта, осы дүниеде мұсылмандардың жүруіне кедергі жасағандығы үшін, кесіп тастаған ағашының көлеңкесінде рахаттанып жатқан адамды көрдім», – деген. (Мұслим)

3. *Жақсы сөз сөйлеу – садақа*. Өзінің тақуалығымен, шыншылдығымен танылған Әбу Бәкір (оған Алла разы болсын) жиі-жиі тілін қолымен ұстап тартады екен. Хазіреті Омар (оған Алла разы болсын) мұның сырын сұрағанда: «Бұл – маған қауіп төндіреді» деп жауап беретін көрінеді. Шындығында, Әли ибн әбу Талиб айтқандай, «Жүрек таза болғанда ғана тілден әдемі сөз шығады». Ал сіз күнделікті сөйлеген сөздеріңіз арқылы да сауап, не күнә арқалай аласыз. Мәселен, біреуге қошемет сөз /комплимент/ айту. Compliment (қошемет, марапат) – адам көңіліне қуаныш сыйлайтын, марқайтатын сөз. Оны тіпті мотивацияға да айналдыруға болады. Өйткені, өзі туралы жақсы пікірді естіген адам одан да жақсы болуға тырысады. Бұл, әсіресе, ерлі-зайыптыларға аса қажет әдістердің бірі. Бүгінгі адамдардың бәрі де мейірімге, назарға, жылы сөзге шөлдеп жүр. Сондықтан комплиментті де шынайы ықыласпен айтар болсақ, бұл артында сауап тұрған құл-шылық болып жазылады. Себебі, «Жақсы сөз – садақа» (Ибн Хиббан).

4. *Алланы зікір ету мен дұға намазын оқу – садақа*. Алла елшісі (с.ғ.с): «Күн шыққан әр күні әрқайсысың денелерінде неше буын болса, сонша садақа беруге тиістісіңдер. Әрбір айтылған: «Субханаллаһ» садақа болып табылады және:

«Әлхамду лиллаһ» садақа болып табылады және әр бір айтылған: «Лә иләһә иллаллаһ» садақа болып табылады және әрбір айтылған: «Аллаһу Әкбар» садақа және жақсылыққа шақыру садақа болып табылады, жамандықтан тыю садақа, бірақ осының бәрін таңертеңгілік оқыған екі бас нәпіл намаз (духа) ауыстыра алады», – деген. (Мұсылим).

5. *Пісірген асыңнан көршілерге бөліп беру де – садақа.* Себебі, Алла елшісі (с.ғ.с.) әйел адамға қойдың тұяғын берсе де, көршісіне жақсылық жасауда арлан-ып, ұялмауды бұйырған. Бірде сахаба Абдулла ибн Омар (р.а) қатты сырқаттанып қалады. Әйелі одан нені қалайтынын сұрайды. Ал ол балық жегісі келетінін айтады. Әйелі дереу балық сатып әкеліп, дәмді ас пісіреді де, алдына қояды. Абдулла ибн Омардың енді жей бергені сол еді, кенет есік қағылады. Арғы жақтан: «Ей, Алланың құлдары, бізді тамақтандырындар!» деген дауыс шығады. Ол дереу ұлына балықты ұстатып, әлгілерге беруді бұйырады. Сонда әйелі: «Өзің біраздан ауырып, аш жатырсың. Бұл тағам да өзіңнің жақсы көретінің. Мен де оған аз қаржы жұмсамадым» дейді налып. Сонда Абдулла: «Мен тағамды міскіндерге беруді бұйырдым. Өйткені, Раббым: «Сендер жақсы көрген нәрселеріңнен жұмса-майынша, игілікке жетпейсіңдер» деді емес пе?» – дейді. Мұны естіген ұлы көз жасын ұстай алмай жылап жібереді. Расында, біздің садақамызға, кедейлер емес, өзіміз мұқтажбыз. Біз садақа беру арқылы оларды емес, ең алдымен, өзімізді құтқарамыз. Оларға емес, өзімізге жақсылық еткен боламыз...

6. *Әрбір тірі нәрсеге жасалған жақсылық та – садақа.* «Бірде өзінің жолымен келе жатқан адам қатты шөлдей бастайды. Ол бір құдық тауып, онда түсіп шөлін қандырып шыққанда, шөлдегеннен лай топырақты жеп жатқан бір итті көреді. Осыны көрген ол өзіне-өзі: «Бұл ит мен шөлдегендей қатты шөлдеп жатыр», – дейді де, қайтадан құдыққа түсіп аяқ киіміне су толтырып, оны тісімен тістеп, сыртқа көтерілгенше түсірмейді. Сосын сыртқа шығысымен иттің шөлін қандырып су береді. Осы амалы үшін Алла ол адамның бүкіл күнеларын кешіріп алғысын білдіреді». Мұны естіген адамдар: «Иә, Алланың елшісі, бізге хайуандар үшін де сауап беріле ме?», – деп сұрайды. Сонда Пайғамбарымыз: «Сауап барлық тірі жан үшін беріледі», – деп жауап берген (Бұхари, Мұсылим).

7. *Шаригат рұқсат еткен барлық нәрселер – садақа!* Шындығында «ақшамыз жоқ болса, қалай садақа береміз?» деген сұрақ тек бізді ғана емес, ілгерідегі ізгі буынның бәрін де толғандырған. Бұған мына оқиға дәлел. Бірде Пайғамбарымыздан с.ғ.с. сахабалары: (бұлар кедей сахабалар еді): «Уа, Алла Елшісі! Байлар (көп) сауап алады. Олар біз намаз оқығандай намаз оқиды, біз ораза тұтқандай ораза тұтады, әрі олар мал-дүниелерінің артығынан садақа береді», – дейді. Сонда Пайғамбарымыз с.ғ.с.: «Расында Алла сендер үшін садақа қылатын нәрсе жасады емес пе? Шындығында, әрбір тәсбих («Субханаллаһ» деп айту) – садақа, әрбір тәкбір («Аллаһу әкбар» деп айту) – садақа, әрбір тахмид («Әлхамдулилләһ» деп айту) – садақа, әрбір тәһлил («Лә иләһә илләллаһ» деп айту) – садақа, жақсылыққа бұйыру – садақа, теріске шығарылғаннан қайтару – садақа» деген екен. Демек, Алла разылығы үшін жасалған әрбір жақсы іс сауап болып есептеледі. Бұл ұғым қазақ тіліндегі мынадай қолданыстар арқылы вербалданады:

Құлшылық жасасаң, САУАП БОЛАДЫ.

Сабақ оқысаң, САУАП БОЛАДЫ.

Ғылыммен айналыссаң, САУАП БОЛАДЫ.

Біреудің қажеттілігін өтесең, САУАП БОЛАДЫ.

Қарыз берсең, САУАП БОЛАДЫ.

Бірінші болып сәлемдесең, САУАП БОЛАДЫ.

Аш адамды тойдырсаң, САУАП БОЛАДЫ.

Шөлдегенге сусын берсең, САУАП БОЛАДЫ.

Кішілерге қамқор болсаң, САУАП БОЛАДЫ.

Қарияның жүгін көтеріссең, САУАП БОЛАДЫ.

Торға түскен құсты босатсаң, САУАП БОЛАДЫ.

Аталғандардың бәрі де *сауап істер* қатарына жатады. Сондықтан елімізде «сауап үшін» дегенде, жақсылық жасаушы ақша, төлемақы күтпейді. Өйткені ол ісінің бұл дүниедегі көзге көрінбес берекесі мен ақиреттегі шексіз мол сыйын Алладан күтеді.

Ұят. Этимологиясына қарап, түбін тексергенде, *хая* деген сөзге тіреледі. *Хая* / хайиат/ деген өмір. Туыстас өзбек тілінде осы сөздің бастапқы мағынасы сақталған. Оларда «Хая – иманнан» деген мәтел бар. Ұят – иманнан. Сонда *өмір* мен *ұят* түбірлес, мәндес сөздер болып шығады. *Өмір* деген ұғымға *ұят* деген сөз балама бола алады екен. Басқа сөз емес. Яғни, ұяты болмаса, адамның бұл өмірде жүрген-тұрғанынан еш пайда жоқ екен. Қазақтың «Өлімнен ұят күшті» дегені де осыдан болса керек. Бір сөзбен айтқанда – тәрбие. Бұл ұғымның қазақы тілдік санадағы көрінісіне күнделікті сөзжұмсамнан мынадай мысалдар келтіруге болады:

Ашық-шашық киінбе, ҰЯТ БОЛАДЫ.

Кісіге қарап керілме, ҰЯТ БОЛАДЫ.

Айғайлап күлме, ҰЯТ БОЛАДЫ.

Уәдеңде тұрмасаң, ҰЯТ БОЛАДЫ.

Жалған сөйлеме /өтірік айтпа/, ҰЯТ БОЛАДЫ.

Ата-бабаларымыз қашанда бір әдепсіздік қылық көрсе: «Ұят болады» деп бір-біріне ескертіп, ол істің күнә немесе жамандық, әдепсіздік екендігін меңзеп, қоғамды рухани күйреуден сақтандырып отырған. Ұятсыздықтың қашанда жақсылыққа апармайтынын білген. Арсыздық аса жаман қасиет деп есептеліп, адалдық, ар-намыс, ұяттылық қашанда жоғары бағаланған. Бұлар адамды бақытқа, табысқа жетелейді деп иланған. Осы тұрғыда түркі халықтарының данышпаны Жүсіп Баласағұнның мына өлеңін келтіргеніміз жөн:

Пәле-жала жолын ұят кеседі,

Ұятсыздық – ердің емсіз кеселі.

Ашық мінез, пәктік, ұят, серік боп,

Жарасады қуанышқа көрік боп.

Адал ар мен ақ көңіл де еленер –

Екі жалған бақытына бөленер, – деп [4 : 4] ортағасырлық ғұлама ұятсыздықты жазылмайтын дертке теңейді .

Жаман болады. Бұл тіркестің мағынасы «Жақсы сөз – жарым ырыс» дегенмен сабақтас, яғни жамандықтан аулақ жүр дегенді білдіреді. Тілімізде сондай-ақ «Жақсының шарапаты, жаманның кесапаты тиеді» деген паремия да бар.

Қазақта «жаман болады» деген тыйымдар өте көп. Олардың сыры, шын мәнінде, халықтың танымымен байланыстыра қарастырғанда ашылады. Мысалы, үйге жүгіріп кіре бергенде әжеміздің тоқтататыны – бала кезден таныс сурет... «Балам, үйге жүгіріп кірме, жаман болады». «Сонда не болады?» ... «Жаман болады...». Шынында, бұрынғы заманда елге жау шапқанда немесе оқыс кісі өлімі орын алған жағдайда, сол қаралы хабарды жеткізушілер атқа қамшы басып, екпіндеп жеткен бойы үйге жүгіріп кіретін болған...

«Бейітке қарай қолыңды созба // мазарға қолыңды шошайтпа, жаман болады». Тіпті байқамай қолын созған адам «жаман болмауы үшін» саусағын аямай үш рет тістеуі тиіс болатын... Себебі, бұрынғылар, молаға қолын созған адам жуық арада бір жақынынан айырылады, деп сенген. *«Күн батып бара жатқанда ұйықтама, жаман болады».* Себебі, екі кештің арасында күллі жын-жыбыр жиналып, жер бетіне шығып, бейқам жатқан адамдарды айналдырады, *жын соғады, албасты басады, шайтан азғырады* т.б. деген негатив мәнді нанымдар бар.

«Тізеңді құшақтама, жаман болады». Себебі, қазақ ұғымында жақынын жоғалтып жалғыз қалған адам «қу тізесін құшақтап отыратын» болған.

«Екі қолыңды төбеңе қойма, жаман болады». Себебі, ел арасында жаман аты шығып, жасаған ауыр қылмысы, күнәсі әшкере болған адамды, өзгелерге жұғып кетпеуі үшін, яғни жамандық атаулы көпке жайылмай, соның өзімен бірге кетуі үшін, екі қолын төбесіне қойғызып, елден аластап, яғни қуып жіберетін болған.

«Екі бүйіріңді таянба, шашыңды жайма, жаман болады». Себебі, бұрынғы кезде жақынынан айрылып, ауыр күйге түскен әйелдер, шаштарын жайып жіберіп, екі бүйірін таянып, беттерін осып отырып жылайтын, яғни марқұм болған кісіні жоқтайтын болған.

«Киімді желбегей жамылма, жаман болады». Себебі, екі қолы жоқ адам ғана киімді осылай киеді деп түсінген. Көріп отырғанымыздай, «жаман болады» деп аяқталатын тыйымдардың әрқайсысының өзіндік себебі бар екен. Қазіргі кезде олардың көпшілігі ұмытылған. Дегенмен, қай-қайсысы да адамның басына түсетін қайғы мен азаптану кезінде жасалатын әрекеттер болғандықтан, ырымшыл бабаларымыз *жамандықты шақырмау* үшін, көптеген әрекеттерге тыйым салған.

Біздің айтпағымыз, осындай тыйымдарды құлағына сіңіріп өскен ұрпақтың расында да көптеген жаманшылықтардан алыс болғаны. Яғни ол сөздерді ұрпақ тәрбиелеуде ерекше тәлім-тәрбие, ереже іспетті қолданған қазақ жаман болған жоқ. Қазақтың бала тәрбиесі жөнінде арнайы жазған заңы жоқ. Бірақ «жаман болады» деген бір ауыз жақсы сөзі бар! Сол – заң. Сол – ереже. Өйткені, жас балаға жағымсыз нәрселерді түсіндіру оңай емес. Сондықтан «жаман болады» деп келте қайырады. Саналы ұрпақ оның мәнін өсе келе, көкірек көзімен ұғынады. Алайда қазіргі балаларымыз бен жасөспірімдерімізге бабалардан қалған осындай «жазылмаған ережелерді» ашық айтып, мәнін түсіндіріп отыру – баршамыздың міндетіміз. Немқұрайдылықтан бас тартып, әрқайсымыз айналамыздағы жастарға осындай тәлімді бере бастасақ, еліміздегі ахуал жақсарар еді.

Сонымен тілімізде сақталған тыйымдардың бір тобын келтірейік:

Түнде күл төксе, ЖАМАН БОЛАДЫ /күлтөбе жын-шайтандардың мекені болып саналады/.

Қол жуған соң сілкісе, ЖАМАН БОЛАДЫ /ырысы кетеді/.

Қатар отырған екі адам ет кессе, ЖАМАН БОЛАДЫ /дау-шарға ұрынады/.

Түнде тырнақ алса, ЖАМАН БОЛАДЫ /тырнақ ұшып, ас-суға түссе, оның астындағы кір /ол да шайтанның бір мекені деп есептеледі/ немесе қазіргі тілмен айтқанда – микробтар түрлі аурулар тудырып, адам ағзасына зиянын тигізеді.

Кеште /қараңғыда/ мал табынын араласа, ЖАМАН БОЛАДЫ /түрлі бәлеге ұшырауы мүмкін/.

Туыстар арасында ит алысса, ЖАМАН БОЛАДЫ /ұрыс-көріс болуы мүмкін/.

Саусақпен адам санаса, ЖАМАН БОЛАДЫ /кісі басы азаюы мүмкін/.

Түнде түс айтса, ЖАМАН БОЛАДЫ /көрген түс жақсы болса, алдымен «өңім

екен...» деген сөзді айтып, сосын жақын, тілектес кісілерге баяндап беруге болады. Ал жаман түсті ешкімге жария етпей, ұмыту керек.../.

Қорытынды. Сонымен «Обалды біліп өссең – сауапқа кенелесің» деген халық даналығында үлкен мән бар екенін көрдік. Үлкендер адам баласы жасауға болмайтын жаман қылықтарды «обал болады» деп ескерте отырып, кішілерді, балаларды жаман әдеттерден сақтандырады. «Сауабын аласың» дей отырып, жақсы істер жасауға жетелейді. «Сауабын аласың» дегеннің өзі жақсы іс істеп, жақсылыққа жетесің, алғысқа бөленесің дегенді білдіреді. Сондықтан үлкендердің «обал болады», «сауабын аласың» дегеніне құлақ асып, тілін алу үлкен жақ-сылықтарға жеткізеді.

Қорыта келгенде, қазақ халқы бала тәрбиесін төрт ауыз сөздің төңірегіне топтастырған: *жаман болады, ұят болады, обал болады, сауап болады.* «Жаман болады» деу арқылы балаға ненің жаман, ненің жақсы екенін ажыратып беріп, тый-ып отырған. Ал оң-солын танып үлгермеген сәбиін ұятты істерге ұрындырмай, арсыздық пен ашкөздіктен, түрлі қалауларынан «ұят болады» деу арқылы тыйған. Сондай-ақ, перзентін ойын баласы кезінен бастап ұя бұзып, жан-жануарға жәбір көрсетуден, асты қорлап, ысырапшылдыققа жол бермеуден «обал болады» деп сақтандырған. Бұлардан бөлек, балаға қамқорлық көрсетуге, жақсылық жасауға үйрету «сауап болады» деген тұрақты тілдік бірлік арқылы танбаланған. Бұл жерде үлкен тәрбие жатыр. Ересектердің әрбір әрекеті мен әрбір сөзі сәби санасына жазылып жатады. Кейін олар соны қайталайды. Осы себепті, бала көзінше бейәдеп сөздер айтып, жағымсыз қылықтар мен жөнсіз әрекеттер жасамау да – маңызды тәрбие өзектерінің бірі. Қазақ сөзге тоқтай білген заманда Бөлтірік шешен: «Байлық – еріп кететін мұз, Бақ – ұшып кететін құс, Бала – артында қалар із» деген. Ендеше, артымызда қалатын іздің ізгілікке толы болуын тілесек, баланы сөзіміз арқылы жастан тәрбиелейік. Ол үшін өмірдегі қандай жағдай болса да, ойымызды сыпайы, ықшам, жинақы жеткізуге болатын тұрақты тілдік бірлік-терді пайдаланғанымыз жөн. Мақалада сондай қолданыстардың төртеуіне ғана тоқталдық. Ал ана тіліміздің сарқылмас байлығын діни таныммен ұштастыра отырып зерттеу келешек еншісінде!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- [2] Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.
- [3] www.e-islam.kz - ақпараттық-танымдық порталы;
- [4] www.muftyat.kz - Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы ресми интернет ресурсы;
- [5] www.oral-islam.kz – ҚМДБ-ның Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалының ресми интернет ресурсы;
- [6] www.azan.kz – Алматы қаласының орталық мешіт сайты;
- [7] www.antisektazko.kz – «Жайық» деструктивтік діни ағымдардан жапа шеккен-дерге көмек орталығының веб-сайты;
- [8] www.kazreligiya.kz – Ислам және Өркениет Қазақстан мұсылмандарының діни-танымдық газетінің сайты;